

О.М. Машикін
(м. Київ)

**УЧАСТЬ ВИХІДЦІВ З ЄВРОПИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ
СХІДНОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ кінця XVIII – першої половини XIX ст.:
УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1920-х рр.**

Будучи невід’ємною складовою частиною життя суспільства, гуманітарні науки, як і це останнє, розвиваються з плином часу. Саме завдяки неблаганному бігові Хроносу тут зароджуються, виникають та безслідно щезають різного роду концепції, системи поглядів, школи. Нерідко протилежні за внутрішнім змістом, інколи навіть антагоністичні, всі вони, проте, об’єктивно служать одній високій меті – пізнанню істини, намаганням хоча б трохи наблизити людство до розуміння свого нещодавнього минулого.

Теж саме можна зазначити й про історичну науку сучасної України. З’явившись на світ Божий ще в ті часи, коли про реальну незалежність краю годі було і думати, вона, поступово зводячись на ноги та концептуально трансформуючись залежно від політичної еволюції навколишнього середовища, залучала до власного арсеналу кожного разу дедалі ширше коло питань, навіть таких, здавалося б, “другорядних”, як роль численних іноземців та їх нащадків у народногосподарському житті регіону кінця XVIII – першої половини XIX ст.

За великим рахунком вся місцева історіографія¹ досить чітко розподіляється на такі взаємно несхожі періоди, як дореволюційний, радянський і сучасний, або демократичний. Залишаючи осторонь розмову щодо причин зазначеної градації взагалі, звернемо увагу лише на факт поділу відповідного ґатунку наукової літератури комуністичної доби на таку, що була створена за часів а) так званого “воєнного комунізму” та громадянської війни, б) ленінської “нової економічної політики”, в) сталінщини, г) хрущовської “відлиги”, д) брежнєвського “застою” й е) горбачовської “перебудови”. Існуючи загалом в умовах єдиної марксистської догматики та методів “соціалістичного реалізму”, всі ці етапи, однак, мають “персональні”, лише їм властиві відмінності, детерміновані – наголосимо на цьому ще раз! – внутрішньою специфікою кожної з вищезазначених епох у житті УРСР та СРСР (що стосується висвітлення всіх без винятку конкретних тем – від революційного подвигу народних героїв декабристів і до соціальних процесів 1796–1856 рр., тобто, часу, коли територія від Волині до Криму не тільки ввійшли до складу тодішньої Росії, а й зазнали позитивного впливу єдиного загальноімперського внутрішнього ринку). Перші ж два етапи можуть бути цікаві (а тому варті окремої розмови!) тим, що саме тоді відбувалося, за великим рахунком, зародження того феномена, котрий з перших днів свого існування дістав назву радянської історичної науки.

А) 1918–1921 рр. Незважаючи на те, що створена за часів гетьманування П.П. Скоропадського Українська академія наук продовжувала діяти і на зорі нової, „робітничо-селянської” влади, проте завдяки від’їзду на еміграцію значної кількості вороже налаштованих до пролетарської диктатури видатних учених, а також через тотальну політизацію дослідницького процесу та перетворення його в засіб комуністичного виховання мас її тодішній інтелектуальний потенціал значно впав. Оскільки ж ні створення Комісії з вивчення національних природних багатств (у руслі діяльності якої, до речі, в Кам’янці-Подільському 1920 р. побачила світ брошура Ф. Лисенка „Сіль на Україні”), ні етнографічно-регіональні студії (наприклад, М. Сумцова з його нарисом „Слобожане”), ні розробка найновіших правил українського

правопису, ані навіть фундаментальне видання творів Т. Шевченка й І. Франка цілісної програми історичних студій замінити не можуть, ми змушені констатувати повну відсутність у той період монографій, присвячених дослідженню окресленої назвою вказаної статті теми.

Б) 1921–1928 рр. В порівнянні з попередніми роками тут з точки зору нашої проблематики відбулися деякі позитивні зрушення. Курс на так звану “радянську українізацію”, що стала офіційною лінією більшовицької партії та передбачала виховання кадрів з корінної національності, переїзд у Східну Наддніпрянщину кращої частини західноукраїнської інтелігенції, котра своєю працею на новому місці також послугувалася справі національного відродження, початок діяльності в червоному Харкові М.С. Грушевського і С.О. Єфремова, оголошення Раднаркомом УСРР найвищою державною науковою установою республіки саме Всеукраїнську академію наук, створення при ній історико-філологічної секції з бібліотекою та економічним семінаром ² сприяли не тільки появі у регіоні окремих теоретичних праць відповідного гатунку, а й привели до становлення цілих дослідницьких напрямків, формування інтелектуальних шкіл і зародження в середині них плеяди досить талановитих учених.

Серед останніх лідерство належить, безумовно, професорові О.П. Оглобліну. Одночасно блискучий емпірик та майстер теоретичних узагальнень, віртуозний стиліст і фанатик творчого пошуку, людина непересічної вдачі й складної політичної долі, він у певні моменти життя віддав данину захоплення різними темами – від місцевого революційно-демократичного руху до конкретного перебігу російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр., поклавши, проте, чи не найбільше зусиль на вивчення історії України кінця XVIII – початку XX ст. взагалі та періодові, що нас цікавить, зокрема, набагато раніше від інших наукових adeptів радянської влади, почавши досліджувати долю іноземців й їх нащадків у тамтешньому підприємстві 1796–1856 рр.

Найважливішою працею, де О.П. Оглоблін торкається вищезазначеної проблематики, слід вважати, звичайно, його багатотомну монографію „Очерки истории украинской фабрики” ³. Однак найближче до нашої теми знаходиться та з її книг, що стосується доби саме домонополістичного капіталізму ⁴.

Надрукована Державним видавництвом України у 1925 р. з посвятою, як зазначає автор, „семинару экономической истории Украины, руководимому мною” ⁵, вона складаючись з двох частин („Общие условия развития фабрично-заводской промышленности в первой половине XIX века” і „Фабрика с вольнонаемным трудом”) й 11 розділів, торкається головним чином легкої, харчової та хімічної (фарфор, фаянс, віск, стеарин, скипидар тощо) галузей краю й містить багатющу інформацію про тих, кого ще зовсім недавно наші предки називали лише одним словом “німці” (як здається, від переінакшеного “німі”, тобто у даному разі – такі, що не розуміють мови корінних мешканців тієї країни, куди прибули).

Так, суто *іноземцям* присвячено розділ першої частини другої – „Иностранная промышленная колонизация в первой четверти XIX века” ⁶. Пов’язуючи цей процес з економічним становищем тогочасної Європи, автор досить слушно зазначав: „Международные события усиливают прилив на Украину иностранных колонистов. Внимание иностранных предпринимателей в беспокойной военной и политической жизни Европы того времени обращается на восток, в частности – на южные области Украины, связанные с черноморским рынком” ⁷. Чітко окреслені окремі категорії “зайд” („разорившиеся фабриканты, опытные ремесленники, крупные некогда negociанты, просто ловкие пройдохи и авантюристы”) та політика щодо них уряду Російської імперії. „Все они пользовались большой поддержкой правительства. Министерство внутренних дел, в составе которого оказалось Главное правление мануфактур, весьма внимательно входит в рассмотрение соответствующих предложений” ⁸. І на завершення сюжету подається цілий список конкретних людей періоду

1802–1845 рр. – від долі ахенського “ініціатора” Шлейдена, саксонця Гелнцера, шкіряних справ майстра Рунхерта, „хозяев сукнодельных станков” Йокіша, Лаутенберна, Байера, Каппеля, Фізевальтера (Поділля), Бейза, Фромерта, Гібнера, Галле (Волинь), Корбета, Ланге (Київщина) й до мешканців відповідного типу “чужих поселень” у Полтаві („Немецкая слобода”), Кременчуці, Костянтинограді, Дунаївцях, Немирові, Рожищах, Славуті та їм подібних за розмірами населених пунктах ⁹.

З іншого боку, не менш цікаві відомості про тих, хто, перебуваючи в межах тодішніх Південно-Західного краю, Мало- і Новоросії, продовжував зберігати підданство держави свого народження, знаходимо й у сюжетах, котрі стосуються долі окремих підприємств. Так, зупиняючись на динаміці зростання найбільшої суконної майстерні Володимирського повіту Волинської губернії та тютюнового виробництва Одеси, Оглоблін уточнює, що належали вони відповідно „иностранцам Гааге и Шмидту”, а також греку Кріону Папа-Ніколя ¹⁰. Знайомлячи читача з мануфактурою князя Радзівілла у селищі Хибне на Київщині (дані 1833–1846 рр.), дослідник робить акцент на участі в її створенні прусського агронома Тейера й механіка з Бельгії Янса, котрі, займаючись бізнесом в Україні, навіть заснували тут власні товариства з обмеженою відповідальністю ¹¹. Торкаючись внутрішньої структури „одного из наиболее крупных заведений ткацкой промышленности в северной Черниговщине – суконной фабрики Исаева в колонии Новые Мезиричи Суражского уезда”, він оприлюднює свідчення, згідно з якими з 672 найманих робітників її „половина были иностранцы”, чий вільний час прикрашали „католическая молельня, школа для детей обоого пола, постоялый двор, торговая лавка и, конечно же, трактир с бильярдом и кеглями” ¹². Навіть у всевітньо відомій фірмі “Яхненко та Симиренко”, зазначав Оглоблін, першим директором був француз Сальзар, другим – Майер, головним рафінером на відкритому нею ж у 1843 р. Ташлицькому цукровому заводі – виписаний із Санкт-Петербурга німець, а механіком у Городищенському машинобудівному підприємстві – уродженець берегів Сени ¹³.

Поряд з цим у різних місцях даної праці Оглобліна розкидано й відомості щодо економічної діяльності в Україні *вже давно обрусілих громадян Європи*. Зокрема у частині IV розділу першого („Условия экономического развития Украины в середине XIX века. Крымская война. Промышленный подъем и кризис конца 50-х годов”) згадується про виробничу асоціацію “короля місцевих солодошів” Клейна, стабільність якої характеризується лаконічним зауваженням на зразок того, що „лишь немногие крупнейшие фирмы типа этой продолжали сохранять кредит” ¹⁴. Мовби доповнюючи вищезазначену картину, параграф III – й наступної глави („Торговый капитал и фабрично-заводская промышленность”) вельми детально характеризує підприємницьку активність таких “китів” місцевого цукроваріння, як Бенардакі (завод у с. Мокра Калігорка Київської губернії), Мерперт та Буштет (Глухівщина), І гільдії купець Ф. Гольцгауер з Москви (Наталівська мануфактура Пирятинського повіту на Полтавщині), „фридрихсгамский негодант А. Ротермунд” (Харківщина) ¹⁵. Завершується ж огляд коротким описом „фабрики полотняных изделий графа Клейнмихеля в городе Почепе”, а також сюжетом відносно стосунків з владою окремих підприємців із сербської родини Міклашевських ¹⁶. Поза увагою автора не залишився інтелектуальний доробок головного інженера Чернігівської губернії О. Гутмана („В Клинцах, – писав зокрема останній, – по крайней мере две трети домов заняты чулочно-ткацкими станками, где 2, где 3, а то и четыре, которые не входят в состав фабричных заведений, но на которых постоянно работают круглый год”), статистиків фон-Ріттера, Шнецлера (котрий, за даними Оглобліна, на 1829 рік зафіксував у 8 українських губерніях 294 промислових заклади), Шторха, Германа, Віхмана (збирали свідчення про Волинь, Поділля й Полтавщину), Шмальца („сообщает интересные наблюдения над иностранными ремесленниками на Левобережье в 1836 году”),

Кнюпфера (за спостереженнями якого, „устройство Городищенского сахарного завода обошлось его хозяевам в 1 миллион рублей”), „профессора и ректора Киевского университета Н.Х. Бунге”¹⁷.

Досліджуючи вищезазначені питання, О.П. Оглоблін залучив величезну кількість різноманітних джерел. Наприклад, відслідковуючи динаміку проникнення на Лівобережжя та Південь України громадян Швейцарії, Франції, Пруссії й Саксонії, вчений спирався на матеріали Київського губернського правління та господарської частини відповідного генерал-губернаторства, що за його часів зберігалися у фондах тодішнього Центрархіву¹⁸. Сучасна зображуваним подіям друкована інформація – „Списки фабрикантам и заводчикам Российской Империи” за 1832–1847 рр., „Обозрение важнейших отраслей мануфактурной промышленности в России”, різного типу „Памятные книжки” початку ХІХ ст., „Статистическое описание Киевской губернии”, „Труды Киевского статистического Комитета”, „Киевский календарь”, „Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа”, „Труды Полтавской учебной архивной Комиссии” тощо – використана ним для окреслення сюжетів відносно потужності „свечного и сального завода надворного советника Калержи” у Катеринославській губ., діяльності “греків” – одеситів на ниві тютюнової справи, „о взаимном контракте между помещиком Звенигородского уезда Лопухиным и иностранцем Нейнгардом на постройку песочно-рафинадного завода в селении Калигорка”, щодо „машинного депо французских заводчиков Дерона и Каля в местечке Смела”, німецьких колоністів у Луцькому, Брацлавському, Ушицькому, Радомишльському повітах¹⁹. За допомогою „журналов Комитета Министров Российской Империи” автор підтверджує известие 1809 года о желании выдающегося бельгийского машиностроительного заводчика Кокерия переехать в Россию”, а також веде мову „о том, как фабрика Рунхерта в Полтаве выдѣлывала замши и лосиные кожи, причем правительство, признавая качество ее изделий вполне удовлетворительным, хотело поощрить ее заказами Военного Ведомства”. „Журнал мануфактур, промышленности и торговли” широко залучається ним тоді, коли треба звернути увагу на закордонні капітали в легкій промисловості краю, „Журнал Министерства Государственных Имуществ” – у разі нагальної потреби цитувати когось з асимільованих учених або ж подати матеріал стосовно колоністів-менонітів Бердичівського повіту, „Журнал министерства Внутренних Дел” – там, де є потреба змалювати становище останніх у Малоросії взагалі, „Вестник промышленности” – у разі фіксації окремих моментів конкурентної боротьби²⁰. Серед наукових часописів особливою прихильністю дослідника користувалися „Чтения Московского Общества Истории и Древностей Российских” 1869 р. з їх цінними спогадами про іноземців князя І.М. Долгорукого під назвою „Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 г.”, а з числа періодичних видань – „Северная Почта” („достаточно привлекателен ее общий список производств за 1813 год”), „Черниговские губернские ведомости” (на чий шпальтах у 1852–1856 рр., власне кажучи, й друкувалися вже відомі нам Гутман і фон-Ріттер) та „Киевская Старина” (звідки взято дані про „немецкий след” на підприємствах Яхненка–Симиренка)²¹. З досліджень попередників у текст Оглобліна потрапили такі праці, як „Из истории иностранной колонизации в России XVIII века” Писаревського (теоретичні роздуми щодо динаміки відміченого явища), „Исторический обзор деятельности Комитета Министров” Середоніна (саме з неї використано лист Міклашевського 1818 р. про тяжке становище „Понуровской суконной фабрики, подорванной транзитным торгом на китайской границе прусскими тканями”), „Записки о Полтавской губернии” М. Арандаренко (цитуються міркування німця Шмальца відносно Роменської ярмарки 1836 р., „сумма ежегодных оборотов которой превосходит размеры торгов в Лейпциге”), „Волынские записки” Руссова („пруссский уроженец Гинтер, находящийся при Корецкой фабрике Чарторыйского, в 1808 году

должен был ехать к себе на родину вербовать там для нее мастеровых”) ²². Крім того, висвітлюючи юридичний стан своїх героїв, автор посилається на XVI–XXVIII томи Повного зібрання законів Російської імперії, що містять нормативно-правові документи 1763–1804 рр. ²³

Ще одним дослідником вітчизняної минувшини у перші роки становлення української радянської історіографії був професор М.Є. Слабченко. Працюючи головним чином над вивченням різних аспектів промислового життя регіону за доби розквіту тут приватновласницької ініціативи, він багато зробив також для розкриття механізмів організації регіонального господарства, присвятивши цьому складному аспектові навіть окрему монографію ²⁴. Але для нашої статті пріоритет мають, звичайно ж, початки його фундаментального двотомника “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття”, що охоплюють собою 1800–1860 рр. ²⁵.

Обґрунтовуючи актуальність власного твору, автор у “Передмові” до нього зазначив: “Книга, що оце її пускається в світ, має хоч до певної міри заповнити прогалину, що живо відчувається в нашій науці. В той час, коли російські дослідники можуть пишатися величезною кількістю наукових видань, присвячених новому й новітньому періоду своєї держави, 19 століття для України лишається майже зовсім незнаним” ²⁶. І далі, зосередившись на думці про те, що Східна Наддніпрянина “вже за передреформеної доби переходила на шлях капіталістичних відносин”, доводить це своє міркування впродовж наступних 42 розділів, 80% з яких відносяться до періоду 1796–1856 рр. ²⁷

Проблема іноземного втручання у промисловість розглядається професором Слабченко у двох площинах: з одного боку, його праця містить спеціальні розділи (“Переливання чужоземних і російських капіталів” та “Колонії на Україні”) ²⁸, назва котрих мовби підштовхує читача до висновку, що саме на їх сторінках він і знайде відповідь на більшість питань відносно приїжджиків з-за кордону, а з іншого, – окремі імена цих осіб (здебільшого, правда, давно вже зрусифікованих) зустрічаються й на решті сторінок – від опису землеробства та до сюжетів відносно натурфілософії краю. Ясна річ, логіки в подібному підході малувато, однак слід мати на увазі, що й авторське завдання не обмежувалося лише даною темою, а було набагато ширшим, глобальнішим.

Безпосередньо *іноземці*, відмічає упорядник вище згадуваних “Матеріалів”, здавна з’являлися в Україні, внаслідок чого “від 60-х рр. XVII ст. знаємо, наприклад, в Стародубі цілу німецьку вулицю й німецьких купців” ²⁹. Пов’язуючи, як і Оглоблін, даний процес із загальною ситуацією на континенті, Слабченко, проте, торкається його більш детально, розглядаючи подекуди економічне становище у цілому ряді країн: “Багата на капітали Англія, – писав зокрема він, – шукала виходу з кризи в киданні своїх грошей до південноамериканських земель, а потім – до північної Росії. Те ж було і з Францією. Капітали французькі ще від часів Людовіка XVI лежні справляли, й власники їх кидалися в різні боки, бажаючи вкласти гроші в підприємства якщо не великі, то певні. Через це місцем, куди було кинуте французькі капітали, являлася Степова Україна. Пруссія, що зав’язла в непорозуміннях, викликаних революцією (1789–1794 рр. – *О.М.*), шукала для себе вовни в ближчих країнах, звідки можна було б дістати її в належній кількості, по порівняно низькій ціні й при невеликих витратах на транспорт. Для Італії найзручніше було знайти стосунки з Україною” ³⁰. Загалом не поділяючи думки свого попередника про те, що серед переселенців з-за кордону до регіону набігли чимало нікчем, він писав: “XIX вік ставив задачу залюднення більш доцільно. Викликалися не аби колоністи, а вмілі хлібороби й ремісники, від яких треба було чекати на певну користь” ³¹. Глибше, ніж у Оглобліна, змальовано і царську систему управління новими громадянами імперії: “Для опікування колоністами від 1797 року заведено особливі Головні управи, ще

пізніш вони перейшли до відомства Палат державних маєтностей. Для завідування колоніями Степової України 1800 р. відчинено „Контору опекунства Новоросійських иностранных поселенцев”, котра мала своїм завданням селити хліборобів-колоністів у степах, а ремісників – в містечках та городах. Закон 1804 року суворо наказував, і МВС циркулярами з’ясовувало, що колоністи мають належати тільки до двох вище показаних категорій. Міністерство також додавало, що вихідці з-за кордону повинні були мати бездоганну моральну фізіономію й бути забезпечені грошима чи крамом на суму, не меншу за 300 гульденів. Для вихідців з різних місцевостей вироблено було особливі статuti...”³².

Вдаючись же до аналізу конкретних фактів підприємницької діяльності „людей из разных земель и весей” в Україні, Слабченко розподілив їх за національною приналежністю. Так, серед певних народів згадуються серби („за Розписом губерній ще 1745 року до Київщини належала й Нова Сербія”), німці („року 1808 прибуло до Полтавщини з Саксонії й Ельзасу 249 чоловік”, „1806 р. відомий В. Каразін виписав до Харківщини 23 родини” (останніх), „1831 граф Красинський до свого маєтку Дунаївці закликав 100 сімей” їх тощо), греки, болгари, албанці, французи, швейцарці, італійці („1805 року до Одеси прибуло 12 генуезців”), австрійці, британці (що як баласт власних суден привозили до Східної Наддніпрянщини кам’яне вугілля)³³. А персонально мова йшла про „парижан” Антуана і Фурньє (мали власні „комерційні доми” у Херсоні та „Південній Пальмірі”), д’Епіньє (володаря значної вовномийні на півдні краю), купця Рув’є о Марселя (мав до 35 000 голів худоби в Херсонській губ.), маршала Мармона герцога Рагузького („після перевороту 1830 р. вигнаний з Франції, він при подорожі по Україні був захоплений порядком і зовнішнім виглядом тамтешніх військових поселень”) та Ришельє („оцінював значення Дністра для цілої Степової смуги і підтримував на ньому судноплавство”), саксонців Міллера („з самого початку ХІХ ст. уряд підписав з ним контракт, видав йому відповідні суми грошей і вирядив за кордон по вівці. 1804 р. він знову прибув до Степової України з 1200 меринсами й 25 чабанами, що вмiли обходитися з тими вівцями. Міллерові відпустили 12 000 десятин землі коло урочища Барабой, і він почав господарювати. До початку 1808 р. в нього налічувалося вже 7038 мериносів, 25 000 метисів і до 36 000 приплоду”) та фон Шпека (об’їхав регіон з метою визначити „для електоральних заводів місця на Катеринославщині”), німців Дрімпельмана (за чiями свiдченнями, „у Миколаєві, наприклад, в 1789 р. налічувалося 2500, а в 1808 – 9000 будиноків”) і Бертольда (переробив занесений в Україну з Німеччини плуг Сакса), афінянина Нікодiмо („через власні статки записався у міщани”), бернського консула Демоля, лондонця Фродінга (вів жваву торгівлю в Новоросії), купця з Відня на прізвище Фабр³⁴.

Не менш значною кількістю імен представлені й *давно обрусілі* діячі. Зокрема, пишучи про великих землевласників Г. та П. Милорадовичів, Слабченко знайомить читачів з ситуацією 1789 р., „коли один з них запитував свого батька, чи не допоміг би він знайти для купівлі землі, а той тільки дивувався синові й признавався, що „не слышал нигде, чтоб где какое село было бы без людей”³⁵. Торкаючись харківської інтелектуальної еліти, він детально зупиняється на постатях професорів Дюгурова (де Гур) („котрий старанно рекомендував за всяку ціну й усякими засобами підтримувати колоністів, давати їм пільги, допомагати постачанням сільськогосподарських приладів, худоби, відкривати довгостроковий кредит і, по змозі, забезпечувати землею”), Шада („зі своїм ученням той мав добрий успіх”), Якоба („в своїх „Основаниях полицейского законодательства” він доводив, що невільники не можуть бути певними слугами держави”) й „співця міщанської добродієвості” Вернета³⁶. Герцог Ангальт-Кеттенський, граф Літт, барон Штігліц (вельми активний, до речі, прибічник кріпаччини), Вассаль (один з удосконалювачів кінних граблів), Марі і Потье відносяться ним до найвидатніших вівчарів краю³⁷. Відмічено, що слобідський поміщик

Штреттер, окрім мериносів, розводив також “тірольських та голландських корів”³⁸. “В Вовчанському кінському заводі графа Гендрикова, того самого, який на Слобожанщині в три дні зломив ціле село Лимановське й наказав його мешканцям перенестися на нові місця, розводилися сягністі коні високої ціни в 2000–4000 крб”³⁹. М. Міклашевський, завівши сівозміну у Білому Колодязі на Чернігівщині (себто, повторивши тим самим вчинок графа Олізара з Коростишева), є ще й ініціатором проекту, відповідно до чийх “основних пунктів” козака міліція в Україні у 1813 р. могла включати до власного складу понад 42 000 осіб⁴⁰. Чи не вперше в радянській історіографії книга Слабченка містить короткі повідомлення щодо полковника де-Вітта (для боротьби з Наполеоном “на правому березі Дніпра той сформував кінне військо у складі 4-х полків, що набиралися з міщан та селян”) і родича славетного вітчизняного дипломата Петра Томару („хочу втекти, – скаржився своєму другові з неслов’янським прізвищем Райцер цей тодішній офіцер, – з цього клятого ополчення, бо, далєбі, вже обридло отак служити”)⁴¹. Колишній же „британець” О. Шервуд був одним з творців військових поселень, про що рельєфно засвідчують цитовані Слабченком власноручні “Спогади” останнього⁴². “Швед” Остен-Сакен, попри керівництво збройними силами Новоросійського регіону та необхідність придушувати польський заколот 1831 р., знаходив час не лише запроваджувати у своїх маєтностях багатопілля і передові системи вирощування сіна, а й “заправляти” великою гутою на Київщині⁴³. У зв’язку з масонством постає ім’я командира Малоросійського гренадерського полку Клемера на базі критики окремих проявів тодішнього побуту (“Я довідався, що навкруги безперервно виснажували людей і вимучували роботою кращих мужицьких волів”), полтавського поміщика Ройзера⁴⁴. Чернігівського губернатора Френсдорфа названо головним провідником царського указу про вільних хліборобів, а київського Фундуклея – видатним статистиком регіону⁴⁵. З цієї ж праці Слабченка дізнаємося також про те, що сановник Вігель “виступив з планом інвентаризації земельних володінь колишньої шляхти в краї”, дідич Узембло мало не впав жертвою селянської змови, О. та В. Капністи мріяли про “емансипаційне покращення становища народу”, а Я. Бальмен – про революційне вирішення майнового питання в імперії⁴⁶. Піонерами фабричної справи стали Ріттер (Полтава), Ріхтер (Ромни), Шуман, Фендеріх, реформатором Луганського металургійного заводу – “англієць” Гаскойн⁴⁷.

Подібно до монографій професора Оглобліна, книга Слабченка також має вельми ґрунтовну джерельну базу. Зокрема з архівних матеріалів до неї залучено такі фонди тодішнього Одеського губкому, як „Канцелярия Новороссийского генерал-губернатора; секретный, частный, особый и судебный столы”, „Переселенческий Комитет”, „Военная управа”, „Кантонистские поселения” 1815–1847 рр., а також „Фамильный архив профессора Маркевича”, „Описание Харьковской губернии” й брошура Є. Пассека „О средствах нравственного воздействия”, що зберігалися відповідно при бібліотеці Вищої школи міста Одеси та у відділі рукописів місцевої ж книгозбірні графа Строганова⁴⁸. Масові джерела представлено „Трудами Одесского статистического Комитета”, „Статистическим описанием Киевской губернии”, „Опытом статистического описания Новороссийского края” А. Скальковського (Одеса, 1850–1853), „Статистическим обозрением Черниговской епархии” митрополита Філарета, збірниками „Листки Одесского сельскохозяйственного общества”, „Труды Днестровских деятелей” (1909–1910), „Бумаги Назимова” видавництва Аваліані (1911), „Из архива К.Э. Андриевского” (том 1-й, Одесса, 1913)⁴⁹. Стосовно урядових видань знаходимо посилання на „Журнал Министерства Государственных Имуществ”, „Журнал Мануфактур, Промышленности и Торговли”, „Журнал Министерства Внутренних Дел”, щодо наукових альманахів – на „Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов”, „Записки Одесского сельскохозяйственного

общества”, „Сборник Харьковского Историко–Филологического общества”, серед періодики того ж гатунку – на „Исторический Вестник”, „Русский Архив”, „Русскую Старину”, з провінційних часописів – на „Киевскую Старину”⁵⁰. Серед праць, безпосередньо присвячених досліджуваній темі, використано монографію Клауса „Наши колонии” (1869)⁵¹. Іншу ж академічну літературу, окрім тієї, що цитується й Оглобліним, представлена дослідженнями Андросова („Хозяйственная статистика России”, 1827), Арандаренко („Записки о Полтавской губернии”), Защука („Бессарабская область”, 1862)), Богдановича („История царствования Александра I” (1869–1871)), Щелкова („Историческая хронология Харьковской губернии” (1874)), Левицького („Тревожные годы”, 1892), Загоровського („Военная колонизация Новороссии”, (1913)), Драгоманова (“Нові українські пісні”, 1918) та деякими іншими⁵².

У розглядуваний час продовжувалася й вельми плідна наукова діяльність професора П.В. Клименка. Надрукувавши ще 1914 р. в Києві під егідою Історико-етнографічного гуртка Імператорського університету Св. Володимира, свою монографію про цехи Західної Русі⁵³, він майже через 13 років почав вивчати економіку Поділля взагалі⁵⁴, а ще трохи згодом перелив у нову, радянську форму ту тему (“Організаційні форми вітчизняної промисловості за доби становлення капіталізму”), що їй було віддано кращу частину власної наукової юності, однак, уже в більш широкому, загальнодержавному звучанні цієї останньої⁵⁵.

Невеличка за обсягом брошура Клименка “Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку”, де весь конкретний матеріал розподілено за галузевою ознакою, вийшовши „в Матери городов русских” 1927 р., фактично являла собою окремих відбиток з однойменної статті того ж автора, вміщеної в ювілейному збірнику на честь академіка Д.І. Багалія⁵⁶. Проте саме тут зустрічаємо безліч непересічних відомостей не тільки щодо “чистих”, а й стосовно вже давно *натуралізованих іноземних громадян*.

Пишучи про перших, автор називає цілу когорту блискучих прізвищ явно неслів’яньського походження, чії представники відігравали помітну роль у промисловому житті регіону зазначеної доби. Тут володар гути в Буцнівечках Летичівського повіту Дордет, на підприємстві якого виготовлялися “пляшки квартові і пів квартові, склянки пів квартові, чарки, листове скло, біле та зелене”, і “суконний фабрикант 1805 р.” полковник Уруський, котрий, використовуючи 4-валяльні ступи й 1 верстат, регулярно відправляв на місцеві ринки по 600 аршин тканин сірого, тютюнового, сталевого та чорного кольорів, “турки” – солевари і “сап’янові заводчики”, брати Амбросій та Каетан Азбієвич й серб за корінням, поміщик Гудович, з чиєї латифундії суконні мануфактури України отримували тоді необхідну їм іспанську вовну⁵⁷.

Сюжет відносно “абсолютних” чужинців відкривається описом замшевої фабрики німця Карла Альшефа в містечку Ладижині: “Будинок – дерев’яний. Чанів – 13, залізних шабвезенів – 3, щипців – 3, шліхмойтів – 2, вальців – 2. За плату вироблено привезених з різних місць шкур: замші – 54, юхти – 139. матеріал: кора дубова – 12 возів, вапна – 16 пудів, попелу – 2 чверті, сала баранячого – 1 пуд, риб’ячого жиру – 2 відра”⁵⁸. Зазначено також, що його співвітчизники Лаутенберг, Тім та Гейнедорф (ці останні, до речі, виступають й як орендарі мануфактури графа Дуніна і полковника Третецького) розпоряджалися кожен по ткацькому закладу відповідно у селах Мінківці, Нова Скриня та Соколиці. Причому перша, зазначає автор, чи не найбільша ремісничка майстерня всього Поділля з продуктивністю в 7392 аршини матеріалу на рік⁵⁹. Німець Йоганн Росман (тобто “Росіянин”. – *О.М.*) заправляв у сфері забезпечення споживачів капелюхами, інколи вступаючи з цього приводу в конкурентну боротьбу зі шведом А. Сідербергом⁶⁰. Не облішено поза увагою й роль найманих робітників із числа зарубіжних професіоналів⁶¹.

Багато нового дізнаємося про *іноземців та асимілянтів* і з праці Клименка “Цехи

на Україні”. Створена впродовж літніх місяців 1925 р. та пролежавши у вигляді готового рукопису майже чотири зими⁶², вона після надходження завдяки зусиллям київської друкарні ВУАН до торговельної мережі республіки всіма своїми 8-ма розділами переконливо засвідчила: автор не тільки здатен подати обрану ним тему шляхом висвітлення найрізноманітніших – від організаційного становлення і до врядування та судочинства – сюжетів її, а й майстерно розкриває такий, здавалося б, побічний по відношенню до основної лінії, момент, як участь “німців” у корпоративних структурах регіону.

За інформацією дослідника, чужорідні елементи з’явилися тут давно. Так, ще в період з 1623 і по 1647 рр. у Кам’янецькому бондарському цеху працювали майстер Крістоф, кравець Симон Гітлер та багато інших⁶³. Однак максимум появи їх припадає тільки на рубіж XVIII й XIX століть.

Наприклад, за даними вченого, зовсім не стидалися працювати в ремісничому секторі економіки краю піддані австрійського імператора. Ілюструючи долю одного з них, професор Клименко спирається на цікавий документ 1804 р.: „Июня 16 дня Цесарский уроженец Б. Илькович принял к себе в обучение шмуклеровскому мастерству бердичевского мещанина Л. Шмолькевича от вышеозначенного числа впрעדь на 3,5 года на своем собственном одянии”⁶⁴. З іншого боку, французи були представлені тут майстром П’єром (Петра) Пурро, котрий 16 жовтня 1834 р. „подал для записи в книгу учеников киевских мещанских детей цеха бондарского сирот Андрея и Алексея Чернышевых с целью ознакомления их перчаточному делу”⁶⁵. Й, нарешті, ціла плеяда спеціалістів своєї справи з’явилася з берегів Рейну: починаючи з такого віртуоза шкіряної справи, як Ф. Перар („1826 года сентября 18 дня представил он записать в книгу условия, составленные по контракту с горожанином Д. Науменко, его женой Татьяной о принятии в науку сына их, малолетнего Андрея, сроком на 10 лет”) і до Карла Дікмана та неповнолітнього Олександра Баура, що був його учнем у справі оволодіння „портным художеством”⁶⁶.

Деякі раз згадуються й *зрусифіковані виробники*. Зокрема, аналізуючи динаміку функціонування різницької корпорації м. Полтави, професор Клименко вперше у радянській історіографії вводить до наукового обігу прізвище Андрія Піндруса, котрий влітку 1800 р., виконуючи обов’язки тамтешнього цехмістера, реєстрував „в спеціально заведенном журнале” всі скарги підлеглих йому осіб⁶⁷. У зв’язку з передачею в навчання до шевця Ружицького („кроить всякого рода и по всяким образцам употребляемое в России немецкое платье”) власного хлопчика-кріпака постає прізвище „чиновника VI класса и кавалера Трифона Ильина сына Кистера” (1825)⁶⁸. А майстер-ремісник І.І. Цареградський, за даними 1835 р., взагалі мав цілий колектив учнів⁶⁹.

Але навіть досить побіжно торкаючись теми “Європейці в Східній Наддніпрянині 1796–1856 рр.”, автор широко залучив найрізноманітніші джерела. Зокрема всі “подільські сюжети” створено на основі документів відповідного губернського правління, а змістовні “Додатки” у монографії про цехи⁷⁰ – фондів Київського центрального історичного архіву ім. В.Б. Антоновича. Крім того, в ході роботи над своїми книжками дослідник залучав матеріали рукописного відділу Всенародної бібліотеки України при ВУАН та Кам’янець-Подільського історичного музею.

Однак, говорячи про історико-економічні дослідження в УСРР часів непу, слід мати на увазі, що тут, крім уже розглянутих нами вище суто технічного (представленого, наприклад, постаттю професора О.П. Оглобліна з його увагою до “внутрішньої еволюції” самої фабрики), універсального (окрім монографій М.Є. Слабченка, сюди можна віднести також загальні “Студії з історії України” (К., 1926), такі праці, як “Нарис історії України. Ч.1. – Господарство натуральне” М. Яворського (К., 1922; 176 с.), “Україна в епоху капіталізму” (Т.1-2, Харків, 1924) і “Коротка історія України” (Харків,

1927; 150 с.) та регіонального (П.В. Клименко) напрямків дослідження господарського життя, починає зароджуватися також і галузевий спосіб вивчення його ⁷¹. При цьому в появі останнього вирішальна роль належала, безумовно, академіку К.Г. Воблому, котрий, розпочавши наукову діяльність ще до революції як статистик–“регіонал” ⁷², за комуністичної влади багато сил віддав справі реконструкції минувшини головних ланок промисловості колишнього Царства Польського ⁷³ та однієї з флагманських ділянок української харчової сфери ⁷⁴.

Два випуски першого тома монографії К.Г. Воблого “Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості” вийшли друком у Києві 1928 р. Пояснюючи особливу наполегливість, з якою він ішов до завершення цієї “давно задуманої книги”, автор у “Передньому слові” до неї констатував: “Вітчизняна наука не багато має праць, вивченню історії народного господарства присвячених. Ми не маємо монографій навіть для найосновніших галузей нашої промисловості. Працю, що оце виходить, присвячено історії цукро-бурякової промисловості, що являє основну галузь народного господарства України. Нехай ми й маємо скільки невеликих праць, що освітлюють історичний розвиток даної галузі (доробок ще дореволюційного періоду. – *О.М.*), все ж жодна з них не дає повної історії цієї найважливішої галузі народної праці” ⁷⁵. Однак, попри щойно цитовану ремарку і зауваження на кшталт, “оскільки київські архівні матеріали, які стосуються окремих цукроварень, іще не описано, то ми позбавлені були спромоги їх використати”, дану працю насичено конкретними фактами, в тому числі й тими, що стосуються участі у видобутку “солодкого золота” *іноземців та їх зрусифікованих нащадків*.

Поперед усе впадає у вічі той факт, що, торкаючись причин розселення в краї „гордых детей заграницы”, К.Г. Воблий у своїх теоретичних міркуваннях просувається значно далі, наприклад, Оглобліна чи Слабченка. Якщо останні зв’язували еміграцію в межі Російської імперії виключно з напруженим становищем на континенті, то академік намагався тлумачити цей демографічний феномен через поняття “торговий потік” і “ринок збуту”. Коли, за його словами, “німецькі ремісники осідали на Волині й Поділлі, рідко просуваючись далі вглиб України” та лише трохи згодом “з’явилися в Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді”, то зазначені рухи пояснюються перш за все намаганнями дрібних виробників прорватися “за так звану митну смугу” ⁷⁶. Більш строкатим здається даному дослідникові й інтернаціональний склад останніх: “За статистичним оглядом 1848 року, – зазначав він, – нам пощастило встановити, що на цукроварнях як директори і управителі були представники отаких національностей: англійці, французи, бельгійці, пруссаки, саксонці, мекленбуржці, австрійці, швейцарці, датчани, неаполітанці, голландці, угорці, фіни й, нарешті, ліфляндці та курляндці” ⁷⁷. Аналогічна ситуація, на думку вказаного автора, мала місце і на персональному рівні.

Так, серед тих же громадян Брюсселя К.Г. Воблим згадується інженер Ясен, “що відігравав ще й не абияку роль в запровадженні на Україні суконної промисловості” ⁷⁸. “Німецьку галерею” відкривають статистик Коль (спираючись на чию працю ⁷⁹, автор ілюструє економічний стан “провінцій Бессарабщини, Новоросії, Поділля, Києва, України й Криму”, місцеву торгівлю збіжжям, тамтешні ярмарки і базари, чумацький промисел) та винахідник Ахард (Ашар) (той самий, хто, започаткувавши у себе на батьківщині, в містечку Кунерн, 1801 р. цукроваріння, трохи згодом висловив побажання оселитися у Росії), продовжують її довірена особа графа О.О. Бобринського фон-Лаймінг (сприяв забезпеченню підприємств свого хазяїна “чужоземною робочою силою”), директор рафінадного заводу Липківського на Київщині Швендер (“володар секрету кристалізувати сироп”), дехто Майер (будучи запрошений на роботу братами Яхненками, він став продукувати “міцний і білий рафінад”), управляючий Неандр (“живучи у великопанському будинку, збудував на

дахів його високу башту, де, коли він був удома, височивсь пишний, величезний прапор”), а завершує список постатей орендаря маєтків С. Потоцького-Поккарда⁸⁰. Французів презентують інженери Матьє й Дюфур, “які взяли замовлень до Київського Контрактового ярмарку на 40 тис. крб та під час ярмарку – ще на 50 тисяч”, паризька фірма “Кайль і Дерона”, “що мала депо в Смілі для продажу різних апаратів та машин, куди в 1854 р. привезено приладдя на 125 тис. крб”, обслуговуючий персонал на цілому ряді підприємств України⁸¹, британець – дуже вимогливий до робітників майстер Робін Сілько тощо⁸².

Власники ж імперських паспортів, де у спеціальній графі стояли прізвища, що не мали до місцевої мови ніякого відношення, вперше з’являються на сторінках аналізованої монографії завдяки особі одного з Міклашевських, котрого автор називає великим поміщиком України⁸³, хоча, на жаль, і без жодного натяку на його грецьке походження й займані посади. Згадуються тут також київський цивільний губернатор Фундуклей (у зв’язку з необхідністю подати нарис щодо положення тонкорунного вівчарства регіону, роз’яснити становище найманих робітників на окремих підприємствах та ін.), генерал-губернатор південних областей “француз” Ланжерон (цитуються зокрема його лист до міністра фінансів Росії з приводу боротьби одеських купців із своїми італійсько-мальтійськими конкурентами), генерал-майор Ліпранді (наведено міркування останнього з приводу торгівлі збіжжям), знайомий нам з праці Оглобліна технік Гутман (вірніше, напрацьована останнім загальна статистика панчішної справи), інспектор Скалон (з чийх відомостей, наприклад, видно, “як представники чужоземних машинобудівельних фірм прибували на Контрактовий ярмарок” до берегів Дніпра), автор споминів „Харьков в 20-30-х годах XIX столетия (СПб., 1887) Рейнгардт, упорядник “Руководства к сахарному производству” (1854) Вітт, ад’юнкт-професор Кньюфер (саме його перу, на думку К.Г. Воблого, належить нарис “Агрономическое путешествие по Киевской и Полтавской губерниям летом 1851 года”)⁸⁴. З іншого боку, детально описано долю “аптекаря, члена Санкт-Петербургского Экономического и Берлинского Королевского обществ исследователей природы” Біндгейма – людини, котра не тільки була “у курсі німецьких спроб готувати цукор з буряків”, а й намагалася поширити цю справу далеко на схід Європи⁸⁵. Безпосередньо ж серед цукроварів-практиків фігурують Лонмейєр та барон Гейсман (Гейсмар) з Поділля, Ріттер (Полтавська губернія), Філіберт (“великий поміщик Степової смуги” – прибічник штрафів і суворих покарань на виробництві), вінничанин Міллер, практик Седгофер та комісіонер Гофман⁸⁶. Крім того, лише від академіка К.Г. Воблого дізнаємося про існування у Шепетівці зрусифікованої сім’ї Петіонів, чий представники, не раз подавали найрізноманітніші скарги до місцевого суду⁸⁷.

Впадає у вічі й досить солідне забезпечення рпаці документальними матеріалами. З-поміж ненадрукованих ще джерел використовуються фонди Центрального історичного архіву в тодішніх Ленінграді та Києві, з масових – частини „Обзора различных отраслей мануфактурной промышленности России”, „Записки Южно-Российского Товарищества поощрения промышленности и сельского хозяйства”, „Записки II, V, VI, VII и VIII Комитетов сахароваров”, „Труды Полтавской ученой архивной Комиссии”, серед офіційної періодики – часописи різних міністерств та відомств⁸⁸. Уперше представлена, здається, тут і радянська доба: так, окрім деяких цитат з книг Оглобліна, К.Г. Воблий посилається на „Научные записки Государственного экспертного Института сахарной промышленности” за 1928 р.⁸⁹

Активізується й справа вивчення “радянськими українцями” місцевої торгівлі. Наче у продовження традицій І. Аксакова, Г. Данилевського, М. Левченка, П. Литвинова⁹⁰, з друку виходять роботи А. Миколока, М. Фріде, С. Шамрая⁹¹. Однак найвизначнішою серед них як за розміром, так і за відношенням до нашої теми слід

вважати, безумовно, статтю Н.І. Букатеви́ча “Чумацтво на Україні”, котра, з’явившись спочатку в одному з томів “Записок Одеського інституту народного господарства” за 1928 р., трохи згодом перетворилася в окремий самостійний нарис⁹².

Народившись внаслідок ознайомлення автора з відповідними зразками усної пісенної творчості (“Взявшись дослідити, – зазначав учений у передмові, – українську соціальну пісню, я розпочав цю працю з чумацької пісенної творчості”), дана монографія, яка не тільки пояснювала слово “чумак”, а й відповідала на запитання, хто такі, наприклад, “хурщики”, “самовози”, в чому крилася причина загибелі такої економічної реалії, як чумацтво, тощо⁹³, повинна була спиратися на широке коло джерел.

Серед дипломатів гілка першості належить, безумовно, французу Пейсонелю. Дізнавшись про існування „этого парижского консула в Бахчисарае” (Крим) та письменника (чий твір “Traite sur le Commerce de la Mer-Noire” з’явився у книгарнях Парижа в 1787 р.) від А. Скальковського⁹⁴, Букатеви́ч використовує інформацію цього „рыцаря плаща и кинжала” тоді, коли виникає потреба розглянути питання щодо а) цін на сіль, б) митної політики держав у ході провозу транзитів через так звані “Перекопські Ворота”, в) розмірів конкретних доставок товарів фурами, г) участі в даному процесі місцевих татар⁹⁵.

Розмова ж про *обрусілих* починається з генерал-поручика Ігельстрома, у діяльності якого відзначено вміння складати досить повні економічні звіти⁹⁶. Вельми компетентною особою вважається І. Фундуклей, з виданого в Санкт-Петербурзі третього тому „Статистических описаний Киевской губернии” якого залучено свідчення про ціни на “прогнойну сировину” (тобто – сіль з Кінбурнських озер), динаміку продажу її за сортами (“кримка”, “бесарабка”, “молдавка”, “ледянка”, “англійка”) в Уманському, Таращанському, Липовецькому й Сквирському повітах, стан вивозу зерна за межі Російської імперії через західні райони Київщини, побутові умови, заробітну плату і рівень прибутків ряду категорій працюючих, стан шляхів сполучення у краї⁹⁷. А на додаток використано мапи військового картографа Г.О. Шуберта 1829–1844 рр.⁹⁸ та розвідки Ю. Янсона⁹⁹ з відповідним цифровим матеріалом¹⁰⁰.

І, звісно, не можна обійти увагою такого профілюючого тоді напрямку в історіографії, як історія боротьби народних мас проти власних соціальних гнобителів. Заснований на рівні окремих монографій, наприклад, О.Ю. Гермайзе¹⁰¹, він отримав подальший розвиток у виданих на теренах комуністичної України працях стосовно пролетаріату¹⁰², селянства¹⁰³ й декабристського руху¹⁰⁴, які, до речі, інколи містять і непересічні відомості з приводу діяльності в регіоні окремих *прибулих* та *натуралізованих іноземців*.

Облишивши у минулому урбанізаційні студії¹⁰⁵, синтетичні нариси¹⁰⁶ й написання економічних статей на зразок “Додатку” до “Історії українського народу” Єфименко¹⁰⁷, першим звернувся до подій, наприклад, 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі академік Д.І. Багалій, у чийй наповненій класовою ненавистю і позбавленій жодних посилянь книжці “Декабристи на Україні” згадуються полковник Гебель та генерал Геймар. Стосовно першого зокрема вказано, що він, виконуючи обов’язки командира Чернігівського полку, вранці 29 грудня був тяжко поранений групою змовників у складі Кузьміна, Щепілла, Суханова і Соловійова¹⁰⁸, а другий характеризується абсолютно безсердечною людиною, котра, “маючи озброєне ще й гарматами військо”, кинулася люто шматувати зазначену частину, вірніше 975 бунтівних солдатів та офіцерів її¹⁰⁹.

Більш змістовним і серйозним видається нам результат творчого пошуку В. Базилевича “Декабристи на Київщині. 1825–1925”. Наприклад, саме тут, незважаючи на деяку помпезність стилю (адже видання готувалося до сотих роковин із моменту спроби того державного перевороту!), знаходимо досить повну біографію (із зазначенням місця появи на світ, дат народження й смерті, здобутої освіти та кар’єри)

етнічного шведа й вітчизняного революціонера О.М. Сутгофа, відомості про перебування в Києві „будущих государственных преступников” француза де-ла-Фліза (ставши бранцем у 1812 р. після битви під Красним, цей лікар наполеонівської гвардії залишився в Росії назавжди і проти царя виступати, й „Медико-топографическое описание имуществ Киевского врачебного округа” укласти), італійця О. Поджіо, німців Капніста та Тізенгаузена¹¹⁰. Серед опонентів свободи названо київського поліцеймейстера Ертеля (у 1822 по 1824 рр., за даними Базилевича, викрив масонів Бєгічова, Раєвського, Хоткевича, Муханова, Турчанінову, а також гуртки прибічників “магнетизму” на дачі „Кинь-Грусть” поблизу київської Пріорки і в маєтку якогось Лукашевича у містечку Бориспіль), городничого з Василькова де-Вільєрса (незважаючи на збройний виступ “чернігівців”, продовжував регулярно доповідати цивільному губернатору Ковалюву про хід подій), І. Шервуда (його автор цілком слушно вважає особою, що добровільно повідомила уряд про змову), генералів Ротта (начальник дислокованого в Житомирі III армійського корпусу), Ф.В. фон-дер Остен-Сакена (стояв на чолі I армії зі штабом у Могильові-Дніпровському), Вітта (мав широкі зв’язки з поміщиками Херсонської губернії)¹¹¹. Та й інцидент в останній військовій частині подається трошки інакше: вже знайомого нам з праці Багалія полковника Гебеля демократи, виявляється, били багнетами, ложами рушниць, шпагами (надихав же на це своїх спільників гуманіст Щепілло, який першим підняв руку на свого командира), а потім, закривавленого, жбурнули геть, за те лише, що він, зробивши 25 грудня законний обшук на квартирі декабриста Муравйова, конфіскував усі належні тому службові папери¹¹². З джерел у даному разі автор скористався газетою „Кавказ” від 14 серпня 1872 р., а серед праць своїх попередників розміщеним у „Сборнике статей в честь В.И. Ламанского” (СПб., 1905) нарисом В.С. Іконникова „Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–1827 годах” і монографією «Император Александр I» М.К. Шільдера¹¹³.

Підбиваючи підсумки вищезазначеної теми, маємо всі підстави твердити, що українська радянська історіографія про участь іноземців у соціально-економічному житті Східної Наддніпрянщини 1796–1856 рр. чітко розподіляється на два періоди: 1918–1921 рр., де вказані сюжети практично відсутні, та “зародковий” (1922–1928 рр.), коли вони не тільки постають у національно-галузевому плані, а й “обростають” (правда, за повної відсутності ще окремих спеціалізованих монографій) науковою літературою і джерельною базою.

¹ Слід зазначити, що в даному разі автор має на увазі лише, так би мовити, “історіографію великих форм”, тобто окремі наукові монографії, за браком місця не вдаючись до аналізу журнальних статей.

² *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Киев, 1925. – С. 1–5; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. – Частина перша (1917–1945). – К., 1994. – С. 195, 198–199.

³ Див: *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. – Харьков, 1923. *Его же.* Очерки истории украинской фабрики. Крепостная фабрика. – Харьков, 1926; *Его же.* Очерки истории украинской фабрики. Организация дореформенной фабрики; *Его же.* Очерки истории украинской фабрики. Капиталистическая фабрика. – Выпуск 1–2. – К., 1926.

⁴ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – 236 с.

⁵ Там же. – С. 1.

⁶ Там же. – С. 93–101.

- 7 Там же. – С. 94.
- 8 Там же.
- 9 Там же. – С. 95–100, 170–172, 174, 177–178, 203.
- 10 Там же. – С. 29, 111.
- 11 Там же. – С. 117–118.
- 12 Там же. – С. 138–139.
- 13 Там же. – С. 150, 156.
- 14 Там же. – С. 70.
- 15 Там же. – С. 128–131.
- 16 Там же. – С. 213, 221–222.
- 17 Там же. – С. 87, 134, 137, 139–140, 153, 178, 220.
- 18 Там же. – С. 101, 174.
- 19 Там же. – С. 44–45, 79, 111, 127–128, 130–131, 157, 171–172.
- 20 Там же. – С. 29, 70, 94–97, 100–102, 137–139, 153, 174, 178?179.
- 21 Там же. – С. 85, 96, 98, 134–138, 140–141, 146–147, 150?152, 157.
- 22 Там же. – С. 21, 40, 94, 100–101.
- 23 Там же. – С. 97–99.
- 24 *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. I, тома 1–5. – Том I. – Землевладение и формы сельского хозяйства Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – 230 с.; Том 2. – Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса, 1922. – 212 с.; Том 3. – Очерки торговли и торгового капитализма. – Одесса, 1923. – 200 с.; Том 4. – Состав и управление хозяйством Гетьманщины XVII–XVIII вв. – Одесса, 1925. – 332 с.; Том 5. – Соціально-правова організація Січі Запорозької. – К., 1927. – 136 с. А починав цей автор свою наукову творчість конспектом лекцій „Центральные учреждения Украины: XVII–XVIII ст.” (Одесса, 1918. – 96 с.).
- 25 *Слабченко М.Е.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – У 2-х томах. – Том I. – Від кінця XVIII століття до 1861 року включно. – Одеса, 1925. – 318 с.; *Його ж.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – У 2-х томах. – Том II – 1861–1905 роки. – К., 1927. – 280 с.
- 26 Там само. – Том I. – С. 3.
- 27 Там само. – С. 4.
- 28 Там само. – С. 9–28.
- 29 Там само. – С. 9.
- 30 Там само. – С. 9–10, 29.
- 31 Там само. – С. 9.
- 32 Там само.
- 33 Там само. – С. 3, 22–27, 43, 203.
- 34 Там само. – С. 5, 14, 24, 29–31, 43, 88, 236–237, 246, 263.
- 35 Там само. – С. 13.
- 36 Там само. – С. 22, 185–187, 278–279.
- 37 Там само. – С. 31–32, 131, 263.
- 38 Там само. – С. 32, 34.
- 39 Там само. – С. 35, 58.
- 40 Там само. – С. 66, 261.
- 41 Там само. – С. 80–81, 85.
- 42 Там само. – С. 87.
- 43 Там само. – С. 88, 160, 217, 261.
- 44 Там само. – С. 93, 131.
- 45 Там само. – С. 114, 153, 268, 272.
- 46 Там само. – С. 165, 168, 174.
- 47 Там само. – С. 211–213, 263–264.

- 48 Там само. – С. 19–20, 28, 36–37, 62, 168, 170, 208, 313, 318.
- 49 Там само. – С. 19, 28, 36, 135–136, 239, 318.
- 50 Там само. – С. 19, 28, 82, 92, 214, 220.
- 51 Там само. – С. 19–28.
- 52 Там само. – С. 28, 36, 53, 82, 146.
- 53 *Клименко Ф.В.* Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. – Киев, 1914. – 166 с.
- 54 *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. – К., 1927. – 26 с.
- 55 *Клименко П.В.* Цехи на Україні. – Том I, випуск I. – Суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – 200 с.
- 56 Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-тих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.1032–1057.
- 57 *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. – С. 1034, 1036, 1038, 1039, 1040–1041.
- 58 Там само. – С. 1039.
- 59 Там само. – С. 1040.
- 60 Там само. – С. 1043.
- 61 Там само. – С. 1033, 1039.
- 62 *Клименко П.В.* Цехи на Україні. – Том I, випуск I. – Суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – С. 166.
- 63 Там само. – С. 101.
- 64 Там само. – С. 29.
- 65 Там само. – С. 45, 180–181.
- 66 Там само. – С. 176, 178–179.
- 67 Там само. – С. 111.
- 68 Там само. – С. 175–176.
- 69 Там само. – С. 181–182.
- 70 Там само. – С. 166–199.
- 71 Наприклад: *Каманін І.* Водяні знаки українських паперів. – К., 1923; *В. Модзалевський.* Гути на Україні. – К., 1926; *Щепотьєва М.* Розпис хат на Кам'янецьчині. – К., 1928.
- 72 *Воблий К.Г.* Очерки по истории польской фабричной промышленности. – Т. 1. – 1764–1830. – К., 1909. – 405 с.; *Его же.* Производительные силы Галиции (Статистико-экономические очерки). – К., 1915. – 29 с.
- 73 *Воблий К.Г.* Польский текстильный рынок (1909–1913). – К., 1924; *Його ж.* Польський ринок металів (1903–1913). – К., 1925; *його ж.* Польський ринок хімічних продуктів (1903–1913). – К., 1926; *Його ж.* Польський ринок харчових та смакових надіб'їв (1903–1913). – К., 1927.
- 74 *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Том I. – Випуски 1 та 2. – Перед розкріпаченням селян 1861 року. – К., 1928. – 246 та 250 с.
- 75 *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Том I. – Випуск 1. – С. 1.
- 76 Там само. – С. 23.
- 77 Там само. – Випуск 2. – С. 41–42.
- 78 Там само. – Випуск 1. – С. 22.
- 79 *Kohl P.* Reisen in Sudrussland. Erster Teil. – Dresden–Leipzig, 1841.
- 80 *Воблий К.Г.* Вказ. праця. – С. 41, 43, 58, 67, 75, 79–80; Там само. – Випуск 2. – С. 41–42, 126.
- 81 Там само. – Випуск 1. – С. 194; Там само. – Випуск 2. – С. 39, 221.
- 82 Там само. – С. 26.
- 83 Там само. – Випуск 1. – С. 22.
- 84 Там само. – С. 24–25, 28, 37, 40, 194, 220; Там само. – Випуск 2. – С. 15, 44–45.
- 85 Там само. – Випуск 1. – С. 74–77.

- ⁸⁶ Там само. – С. 156, 195, 221; Там само. – Випуск 2. – С. 12, 20, 25–26, 31, 64–65, 79.
- ⁸⁷ Там само. – С. 26.
- ⁸⁸ Там само. – Випуск I. – С. 23, 40–41, 49, 74–75, 136, 156, 195; Там само. – Випуск 2. – С. 22, 26, 41, 64.
- ⁸⁹ Там само. – С. 126.
- ⁹⁰ *Данилевский Г.* Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. – Т. 142–143; *Аксаков И.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858; *Левченко М.* Старинные тракты, или дороги в Южной России // Киевская Старина, 1882. – Т. 2; *Литвинов П.* Еще о старинных трактах, или дорогах в Южной России // Киевская Старина, 1883. – Т. 1.
- ⁹¹ *Фриде М.* Чумацество на Украине. – Ленинград, 1925; *Миколюк А.* Село Нова – Збур'ївка // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – 1925. – № 2–3; *Шамрай С.* Козаки міста Полтави в 1757 році за Рум'янцівським Описом // Записки Історико-Філологічного відділу УАН. – 1925, книга VI.
- ⁹² *Букатевиц Н.І.* Чумацтво на Україні. – Одеса, 1928. – 94 с.
- ⁹³ Там само. – С. 1–11, 77–84.
- ⁹⁴ *Скальковский А.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1849. – Часть XXV. – Книга 1. – С. 35–37.
- ⁹⁵ *Букатевиц Н.І.* Вказ. праця. – С. 24.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. – С. 21, 38, 42–43, 45–46, 57–60, 73.
- ⁹⁸ Военно-дорожная карта части России и пограничных земель. – СПб., 1829; Специальная карта западной части России. – Масштаб 1: 420 000. – СПб., 1832–1844.
- ⁹⁹ *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870; *Его же.* Хлебная торговля на Волыни. – СПб., 1870.
- ¹⁰⁰ *Букатевиц Н.І.* Вказ. праця. – Одеса, 1928. – С. 43, 50, 52–53, 55, 60, 65, 70–72, 82–83.
- ¹⁰¹ *Гермайзе О.Ю.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. – Книги 1 та 2. – Харків, 1924.
- ¹⁰² *Пажитнов К.О.* Робітничий рух за кріпацтва. – Житомир, 1926. – 34 с.; *Его же.* Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Харьков, 1927.
- ¹⁰³ З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. – Присвячено керівникові кафедри академіку Д.І. Багалію з приводу 50-літнього ювілею його наукової діяльності. – К., 1927. – 243 с.
- ¹⁰⁴ *Багалій Д.І.* Декабристи на Україні. – К., 1926. – 56 с.; *Базилевич В.* Декабристи на Київщині. 1825–1925. – К., 1926. – 64 с.; *Декабристи на Україні.* – Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – 207 с.; *Повстання декабристів на Україні.* – Харків, 1926. – 235 с.; *Рух декабристів на Україні.* – Харків, 1926. – 288 с.
- ¹⁰⁵ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова. – Х., 1883. – Том 1–2.
- ¹⁰⁶ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – К., 1918.
- ¹⁰⁷ *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – У 2-х томах. – Том I. – Від кінця XVIII століття до 1861 року включно. – С. 1.
- ¹⁰⁸ *Багалій Д.І.* Декабристи на Україні. – С. 37.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 39.
- ¹¹⁰ *Базилевич В.* Вказ. праця. – С. 7, 19–21, 56, 63–64.
- ¹¹¹ Там само. – С. 7, 14–15, 25, 34, 37.
- ¹¹² Там само. – С. 26–28.
- ¹¹³ Там само. – С. 14, 25, 56.